

TRANSPORT SOҲАСИДАГИ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ МОДЕЛИ ВА УНИНГ ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ РОЛИ

Хўжаев Фазлиддин Элмуратович,
катта ўқитувчи, и.ф.ф.д. PhD,
Тошкент давлат иқтисодий университети

Аннотация. Бугун дунё мамлакатлари каби республикамизда ҳам тадбиркорлик соҳасини ривожлантириш, жумладан, транспорт хизмати кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва уни ривожлантириш муҳим вазифалардан бирига айланди. Мустақиллик йилларида иқтисодийнинг барча тармоқларида бўлгани каби транспорт хизматлари кўрсатиш соҳасида ҳам кенг қамровли туб ислохотлар амалга оширилди. Бугун шиддат билан ўзгараётган дунёда транспорт хизматлари кўрсатишнинг баҳоси ортиб бораётган, табиат инжиқликлари, дунёдаги сиёсий вазиятлар натижасида айрим мамлакатларнинг транспорт-логистика хизмат кўрсатиш даражасига катта зарар етаётган, яқин йиллар ичида нефть ва нефть маҳсулотлари, газ ва газ маҳсулотлари баҳоси 4-5 баробарга ошиши башорат қилинаётган бир қатор номутаносибликлар юзага келаётган бир шароитда Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан республикамизда йўл-транспорт инфратузилмаларини тубдан ислоҳ қилиш, уларни жаҳон стандартлари даражасига чиқариш провард натижада мамлакатимизнинг ташқи савдо товар айланмасини ривожлантиришга ижобий таъсир ўтказди.

Калит сўзлар: транспорт, транспорт тадбиркорлиги, товарларни ташиш, пассажирларни ташиш, ташиш қийматларини оптималлаштириш, экспортни ривожлантириш, импорт қисқартириш, ташқи иқтисодий сиёсат, ташқи савдо товар айланмаси, логистик инфратузилмалар.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Республикамизда тадбиркорлик ва хизмат кўрсатишни ташкил этиш ва бошқариш, транспорт соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш, уни ривожлантириш, маҳсулотларни етказиб беришда хизмат кўрсатувчи логистика инфратузилмалари тизимини ривожлантириш ва такомиллаштириш масалалари маҳаллий ва хорижий олимлар, мутахасислар томонидан кенг ўрганилган.

Республикамизда транспорт соҳасидаги тадбиркорликни ривожлантиришда логистика инфратузилмаларини умумий илмий-услубий муаммолари хорижий олимлар тадқиқотларида, масалан, бу ижобий ўзгаришларнинг афзалликларини биринчилардан бўлиб П.Друккер, Й.Шумпетер, Д.Белл, К.Кларк каби олимлар тадқиқ этишган.

Транспорт соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда логистик инфратузилмалар аҳамиятининг илмий-назарий ва методологик масалалари россиялик иқтисодчи олимлар Г.Г.Левкин Е.И. Афанасенко, Т.В.Алесинская, А. И. Богданов, А. А. Селезнев, И.А.Еловой, Л.Б.Миротиннинг илмий ишларида тадқиқ қилинган.

Ўзбекистонлик олимлардан М.С.Қосимова, Кариева Я.К., Саматов Г.А., Бўтаев Ш.А., Сидиқназаров Қ.М., Ирисбекова Д. ва бошқаларнинг илмий асарларида республикамизда логистик хизматнинг шаклланиши, унинг инфратузилмасини ривожлантириш хусусиятлари, ташкилий иқтисодий механизми ва самарадорлиги тадқиқ қилинган.

Кириш

Классик иқтисодий назариялар ва глобал геосиёсий муаммолар ва инқирозлар кесимида тадбиркорликни инновацион ривожлантиришнинг замонавий концепциялари мамлакат миллий манфаатларини таъминлаш учун стратегик ютуқдир, шу жумладан, коронавирус пандемияси туфайли юзага келган чекловлар туфайли иқтисодий фаолиятнинг турли соҳалари, биринчи навбатда, фаол муҳокама қилинмоқда.

Нархлар ва ресурсларни таъминлаш моделлари бир неча ўн йиллар давомида муҳокама қилинадиган асосий масалалар бўлиб келган, масалан, нархлар моделини шакллантириш муаммолари харажатлар механизмини такомиллаштириш зарурати билан, ресурслар таъминоти модели билан-логистика фаолиятини ривожлантириш унинг самарадорлиги билан чамбарчас боғлиқдир.

Логистика иқтисодий соҳадаги фанларнинг энг муҳим йўналишларидан бири сифатида иқтисодий материя оқимини ташкил этишнинг қонуниятлари ва тамойилларини ўрганади ва ушбу услубларни ривожланиши нуқтаи назаридан ва уни замонавий моделларга сингдириш тамойилларини ва (назарий, ташкилий ва амалий) инновацион тадбиркорликка илмий қизиқиш уйғотади.

Уилям Баумолнинг инновацион тадбиркорлик назариялари ва моделларини ҳамда фанда машҳур Жозеф Шумпетернинг инновацион таҳлилини таҳлил қилиб, биз бир нечта асосий қоидаларни аниқладик.

Таҳлил ва тавсиялар

Биринчи босқич. У.Баумол инновацион тадбиркорликнинг микроназариясини ривожлантирар экан, репликатив тадбиркорлик фаолияти инновациялар ва бошқарув билан билвосита боғлиқлиги, амалий масалаларнинг муҳим соҳаси бўлмиш (янги компанияларни ташкил этишда ҳуқуқий талаблар, бухгалтерия ҳисоби, солиқ ҳисоби, маркетинг техникаси ва бошқалар) тафсилотларга қаратилганлигини таъкидлайди.

Асосий тўсиқлар сифатида У. Баумол қўйидагиларни назарда тутган: биринчидан, транспорт хизматларига инновацияларни киритиш; иккинчидан, тадбиркорликни тавсифлашда ноаниқлик ва номувофиқликни аниқлаш, оддий математик шакллардан фойдаланиш орқали оптималлаштириш моделларини ишлаб чиқиш.

Ж. Шумпетер асос солган инновацион фаолиятни анъанавий таҳлил қилишда тадбиркорлар икки тоифага бўлинган:

– ўз саъй-ҳаракатларининг муҳим қисмини янги ғоялар яратиш, янги лойиҳаларни амалга ошириш ва янги транспорт хизматлари кўрсатишга йўналтирадиган тадбиркорлар;

– ҳеч қандай янги хизмат турларига эга бўлмаган маҳсулотларни таклиф қилувчи компанияларни яратувчи репликатив тадбиркорлар.

Амалда бундай бўлиниш ҳар доим шартли ҳисобланган. Фаолият олиб бораётган тадбиркорлар инновацион лойиҳаларини ҳатто улар мавжуд бўлса ҳам эълон қилмаган ва эълон қилмайди, улар ўзларининг инновацияларини анъанавий фаолиятларида акс эттирадилар, фақат доимий транспорт хизмати кўрсатиш ва таклиф қилинадиган лойиҳаларни янгилашга эътибор беришади. Шунинг учун бухгалтерия тизимида инновацион фаолият харажатлари тақсимланмайди, инновациялар сифатида алоҳида ички назоратдан ўтказилмайди ва молиялаштириш манбалари олинган даромад (даромад) сифатида акс эттирилади.

Иккинчи босқич. Ж.Шумпетер ўз таҳлилида тадбиркорга ҳал қилувчи рол ажратишига қарамай, турли хўжалик юритувчи субъектларнинг тадбиркорлик фаолиятини тавсифлашда, “Тадбиркорларни сиқиб чиқаришда” йирик бизнес биринчи ўринга қўйилади: “Катта бизнес вакилларининг мунтазам фаолияти аста-секин биринчи ўринга чиқади. Шу билан бирга, муаллиф иқтисодий ўсишда якка тартибдаги тадбиркорларнинг ҳал қилувчи роли ҳақида фикр юритишда давом этади. Биз бу позицияга фақат қисман рози бўлишимиз мумкин. Аксинча, бу тенденция кичик ва ўрта бизнес шакллари ва кенг миқёсда қўлланилиши ривожланган мамлакатларга хос бўлади. Республикамизда кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг ЯИМдаги улуши Япония ва АҚШга қараганда 3 баравар кам (1-жадвал).

**1-жадвал – Айрим мамлакатлар ялпи ички маҳсулотида
кичик ва ўрта бизнеснинг улуши**

Мамлакатлар	Кичик ва ўрта бизнеснинг ЯИМдаги улуши
Россия	21
Канада	27
Чехия	35
Малайзия	47
США	62
Япония	63

Шу сабабли маҳаллий олимларнинг тадқиқотларида инновацион тадбиркорликнинг ўзига хос хусусияти чекланган. Йирик ва кичик бизнес субъектларининг ўзаро муносабатларида томонларнинг ҳар бирини инновацион иқтисодиётни ривожлантиришда тадбиркорлик роли эволюциясининг алоҳида тарихи сифатида кўриш мумкин.

Миллий хўжаликларнинг фаолият кўрсатиш натижаларидаги тафовутлар ва уларга йирик ва кичик бизнеснинг инновацион ҳиссаларининг аҳамияти йирик компанияларнинг илмий-техникавий тараққиётдаги ролининг аҳамияти нуқтаи назаридан бозор босими даражасига қараб шаклланади. Бундай босим деярли ҳар бир ривожланган иқтисодиётда сезиларли бўлиб, янги технологик тартибга ўтиш истаги билан боғлиқ. Бу йўналишда республикамиз сезиларли даражада орқада қолмоқда, технологик ривожланишнинг юқори даражасига ўтиш ҳали нуфузли илмий доиралар томонидан ҳақиқий деб ҳисобланмаган. Республикамиз иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим йўналиши билан боғлиқ янги технологик тартибга ўтиш стратегиясини ажратиб турадиган ягона нарса – бу дастурий ҳужжатларда белгиланган олтига ўтиш йўналишидир:

– инсон салоҳиятини ривожлантириш, жамиятда инсон қобилиятларини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш, иқтисодиётнинг энг муҳим (устивор) тармоқларида инсон капиталининг рақобатбардошлигини ошириш;

– тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш ва инвестиция жозибадорлиги ҳал қилувчи рол ўйнайдиган юқори рақобатбардош институционал муҳитни яратиш;

– технологик инновацияларни ривожлантириш асосида иқтисодиётни таркибий диверсификация қилиш;

– глобал рақобатбардош устунликларни мустаҳкамлаш ва уларни биринчи навбатда энергетика, транспорт, қишлоқ хўжалиги ва табиий ресурсларни қайта ишлаш тармоқларида ривожлантириш;

– халқаро меҳнат тақсимоотида фаол ва самарали иштирок етиш асосида мамлакат ташқи иқтисодий устуворликларини ишлаб чиқиш;

– иқтисодий ривожлантиришнинг янги моделига ўтиш, бунда янги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш марказлари: ҳудудий ва тармоқ кластерлари, илғор ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳудудлари, махсус иқтисодий зоналар, инновацион шаҳарлар ва бошқалар етакчи рол ўйнайди. Бундай марказларда аҳоли турмуш сифати ва даражасини, унинг табақаланишини қисқартиришни ва ҳудудларда стратегик бошқарувни кучайтиришни таъминлаш керак.

Республикамиз иқтисодиёти анча барқарор эканлигини ҳисобга олсак, барча турдаги транспорт хизматлари тадбиркорлиги билан таъминлаш мумкин, бизнес жараёнларни жадаллаштириш ва янги тадбиркорлик шакллари лойиҳалаш иқтисодиётнинг устувор ва анъанавий тармоқларининг концепцияси (магистрал бўғин) бўлиши керак.

Йирик транспорт компанияларининг ривожланиш жараёнига босими кўпинча кичик транспорт компанияларининг инновацион ривожланиш йўлига ўтишда эркин рақобат ҳал қилувчи рол ўйнаши билан муҳимдир. Бу анъанавий қоидалар томонидан қўлланиладиган қатъий ҳукумат чекловлари билан чекланмайди. Бозорларда йирик фирмаларнинг рақобати, одатда, кичик компанияларнинг асосий қисмида ҳукмронлик қилувчи олигополистик фирмалар ёки уларнинг кичик сони ўртасида юзага келади.

Учинчи босқич. Олигополислар учун инновациялар рақобатбардошликнинг асосий воситаси бўлиб, унинг ёрдамида интенсив инновацион, методологик, шахсий илмий-тадқиқот ишлари олиб борилади ва тадбиркорлик жараёнга ихтисослашган ички ташкилий-иқтисодий механизми такомиллаштирилади. Бу ерда мулкчилик шакли ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, АҚШда хусусий бизнеснинг улуши 30 мингдан ортиқ тадбиркорлик субъектлари томонидан амалга оширилган инвестиция харажатларининг қарийб 70 фоизини ташкил қилади. Шу билан бирга, экспертларнинг таъкидлашича, 160 дан бир оз кўпроқ компаниянинг умумий илмий-тадқиқот ишларидаги улуши 46% ни ташкил этади. Йирик компанияларнинг фаолияти кичик бизнесда кенг тарқалган ёндашувни, шу жумладан, хавфларни минималлаштиришни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган.

Тўртинчи босқич. Республикамызда кичик ва ўрта корхоналар томонидан инновацияларни амалга ошириш учун инвестиция ресурсларининг мавжуд эмаслиги ёки пастлиги инвестицияларни

рағбатлантиришнинг янги шакллари, биринчи навбатда, хусусий инвестицияларни ривожлантиришга олиб келди. Ушбу инвестиция шаклларига ИТ технологиялари, биотехнология ва энергия самарадорлиги сегментларида ишга туширилган стартаплар киради. Мутахассисларнинг таъкидлашича, республикамизда стартап бозори Осиё давлатлари орасида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Республикамиз иқтисодий ўсиши учун жуда катта ресурсларга эга. Бироқ тўсиқлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг асосийси молиявий инфратузилманинг ривожланмаганлигидир.

Бешинчи босқич. Тадбиркорлик назариясида технология ва маҳсулотларнинг инқилобий кашфиётлари ва жамланган босқичма-босқич такомиллаштиришларнинг аксарияти айнан кичик корхоналар негизида туғилади, деган ғоя ишлаб чиқилмоқда. Буни 20-асрнинг барча энг муҳим технологик янгиликлари (самолёт, вертолёт, шахсий компьютер, юрак стимулятори ва бошқалар) тарихи, илмий-тадқиқот ишлари соҳасида яратилган, йирик фирмалар ва кичик бизнес ўртасида бўлинганлигидан далолат беради.

Американинг кичик фирмалари бу соҳада республикамиздаги фирмаларга қараганда кўпроқ муваффақиятга эришганлар. Улар илмий тадқиқотлар билан боғлиқ олинган патентлар умумий сонининг 1/3 қисмини ташкил қилади ва йирик компанияларга қараганда ўртача 2 марта тез-тез амалга оширади. Шу муносабат билан В.Баумол шундай хулосага келади: хусусий сектор корхоналарини икки асосий гуруҳга (йирик ва кичик фирмалар) бўлиш тенденцияси «...энг муҳим илмий ишлаб чиқаришда алоҳида ихтирочилар ва тадбиркорлар улушига номутаносиб равишда тўғри келади.

Йирик, узоқ вақтдан бери ташкил этилган фирмалар ушбу кашфиётлар асосида маҳсулот ишлаб чиқаради ва уларни босқичма-босқич такомиллаштириш орқали яхшилади. Катта ва кичик фирмаларнинг биргаликдаги фаолияти иқтисодий ўсишнинг шартларидан биридир.

ХУЛОСА

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги хулосага келинди:

Ушбу тадқиқот доирасида транспорт соҳасидаги тадбиркорликни ривожлантиришга инновациаларни, истиқболли йўналишлари, логистика инфратузилмалари фаолиятини мониторингини ички ва ташқи муҳитидан таркиб топган механизмини ишлаб чиқилиши, транспорт хизматлари бозорида рақобат устунлигига эришиш ҳамда юк ташиш қамровини кенгайтириш асосида тизимнинг ҳуқуқий-меъёрий, ҳаражатлар даражасига, молиявий таъминланганлик ва натижаларни баҳолаш тамойилига мувофиқлигини таъминлаш имконини яратади.

Пассажирлар ва юкларни етказиб беришда транспорт хизматлари кўрсатишни ривожлантиришда логистика инфратузилмаларини техник-иқтисодий ва эксплуатацион салоҳиятларидан унумли фойдаланиш

орқали, логистика хизматлари бозорнинг мақсадли сегментида рақобат устунлигини таъминлаш ҳисобига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ташиш ҳажмининг ошиши ва ўзгарувчан харажатларнинг тежалиши асосланиб, транспорт хизматлари учун сарфланадиган харажатлар маҳсулотга нисбатан ўзгармаслигини таъминлайди.

Логистика хизматлари бозоридаги рақобатчиликка таъсир этувчи омилларнинг таъсир даражасини экспертлар ёрдамида баҳолаш мақсадга мувофиқ бўлиб, бунда рақобатчилик даражаси ва интенсивлигини аниқлаш ҳамда рақобатчиликка сезиларли таъсир этувчи бозор омилларининг таҳлили амалга оширилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. П.Друккер, Росту, Й.Шумпетер, Д.Белл, К.Кларк. Логистика: интегрированная цепь поставок / Пер. с англ. М.: ЗАО «Олимп – Бизнес», 2001.-640 с.

2. Сафаров Н.Ч. “Халқаро транспорт хизматлари бозорида рақобатбардошликни оширишнинг устувор йўналишлари” номзодлик диссертацияси.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Мева – сабзавотчиликни янада ривожлантириш ва экспортини ошириш чора тадбирлари”га бағишланган видеоселектор йиғилишида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи” газетасининг 2019 йил 6 ноябрь, 229(7459)-сони.

4. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев 2019 йилнинг 23 мартида бўлиб ўтган қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантириш ва ислохотларни чуқурлаштириш бўйича ишлар натижаларига бағишланган йиғилишда “Фермерларга фақат зарар олиб келадиган ҳосилдорлиги 15 центнердан паст бўлган ерларга пахта экишдан мутлақо воз кечамиз. Эндиликда бу майдонларга юқори даромадли экспортбоп экинлар экилади” деб номланган маърузалари.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 2-декабрдаги “2018 — 2022 йилларда юклар ташишнинг ташқи савдо йўналишларини диверсификация қилиш ва транспорт инфратузилмасини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги, 2016 йил 5 октябрдаги ПФ-4848-сон қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2018 йилги статистик маълумотлари.

7. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2018 йилги статистик маълумотлари.

8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларнинг экспорт салоҳиятини ошириш ва улардан самарали фойдаланиш, инвестицияларни, аввало, тўғридан-тўғри

хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва ўзлаштириш, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш кўламини кенгайтириш” масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишидаги нутқи. “Халқ сўзи” газетасининг 2019 йил 13 август 165(7395) -сони.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-Фармони билан тасдиқланган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”.

10. Бухоро вилоятининг 2025 йилгача мўлжалланган истиқбол режасидан.

11. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг «Мева – сабзавотчиликни янада ривожлантириш ва экспортни ошириш, аҳоли томорқасидан самарали фойдаланишни таъминлаш” масаласига бағишланган йиғилишдаги нутқи. “Халқ сўзи” газетасининг 2019 йил 6 ноябрь 229(7459)-сони.

12. Янги узилган, қуритилган ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 14.12.2017 йилдаги 984-сон.

13. Kun.uz интернет саҳифасидаги Европа қишлоқ хўжалиги ҳам Ўзбекистондагидек режалаштириладими? номли мақола.